

ДЕМОГРАФИК ОМИЛЛАРНИНГ ИНСОН КАПИТАЛИ ВА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯГА ТАЪСИРИ

DSc Турсунов Жаҳонгир

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси

ORCID: 0000-0002-4531-8456

j.p.tursunov88@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасидаги замонавий демографик жараёнлар ва уларнинг инсон капитали ривожланишига таъсири тизимли равишда таҳлил қилинган. Тадқиқотда мамлакат аҳолисининг ўсиш суръатлари, туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари динамикаси, ёш таркибидаги таркибий ўзгаришлар ҳамда демографик дивидендан фойдаланиш имкониятлари баҳоланган. Мақолада келтирилган статистик маълумотлар асосида аҳоли сонининг тарихий шаклланиши, ҳудудий жойлашуви ва келгусидаги демографик прогнозлар тадқиқ этилган. Мақола сўнгида демографик хавфсизликни таъминлаш ва барқарор ривожланиш моделини шакллантириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: демография, инсон капитали, демографик дивиденд, туғилиш коэффициенти, меҳнат ресурслари, демографик ойна, барқарор ривожланиш, урбанизация.

ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И СОЦИАЛЬНУЮ ЗАЩИТУ

DSc Турсунов Жаҳонгир

Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье систематически анализируются современные демографические процессы в Республике Узбекистан и их влияние на развитие человеческого капитала. В исследовании оценены темпы роста населения страны, динамика показателей рождаемости и смертности, структурные изменения в возрастном составе, а также возможности использования демографического дивиденда. На основе представленных в статье статистических данных исследованы историческое формирование численности населения, его территориальное размещение и перспективные демографические прогнозы. В заключении статьи разработаны практические рекомендации по обеспечению демографической безопасности и формированию модели устойчивого развития.

Ключевые слова: демография, человеческий капитал, демографический дивиденд, коэффициент рождаемости, трудовые ресурсы, демографическое окно, устойчивое развитие, урбанизация.

IMPACT OF DEMOGRAPHIC FACTORS ON HUMAN CAPITAL AND SOCIAL PROTECTION

DSc **Tursunov Jakhongir***The Banking and Finance Academy Republic of Uzbekistan*

Abstract. *This article systematically analyzes contemporary demographic processes in the Republic of Uzbekistan and their impact on human capital development. The study evaluates the country's population growth rates, fertility and mortality dynamics, structural shifts in age composition, and the potential for leveraging the demographic dividend. Based on the statistical data presented in the paper, the historical formation of the population, its geographic distribution, and future demographic projections are investigated. Finally, the article provides practical recommendations for ensuring demographic security and establishing a sustainable development model.*

Keywords: *demography, human capital, demographic dividend, fertility rate, labor resources, demographic window, sustainable development, urbanization.*

Кириш.

Замонавий иқтисодий тараққиёт назарияларида инсон капитали миллий бойликнинг ва иқтисодий ўсишнинг энг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф этилади. Инсон капиталининг сифати, кўлами ва таркибий хусусиятлари эса бевосита мамлакатдаги демографик жараёнлар билан белгиланади. Демографик ривожланиш динамикаси соғлиқни сақлаш, таълим, бандлик ва ижтимоий ҳимоя тизимларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиб, бу соҳалардаги давлат сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаб беради.

Ўзбекистон ўзининг ўзига хос демографик ривожланиш моделига эга бўлган, Марказий Осиё минтақасида аҳоли сони бўйича энг йирик давлат ҳисобланади. Мамлакатда мустақиллик йилларида, айниқса охириги ўн йилликларда кузатилаётган туғилишнинг юқори суръатлари ва аҳоли таркибининг ёшариши иқтисодиёт учун ҳам имконият, ҳам жиддий ижтимоий-иқтисодий масъулият юклайди. Аҳоли сонининг шиддат билан ўсиши фонд қайтарими, инфратузилма қуввати, таълим ва тиббий хизматларга бўлган эҳтиёжнинг геометрик прогрессияда ортишига олиб келмоқда.

Мазкур тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, Ўзбекистон ҳозирги кунда "демографик ойна" ёки "демографик дивиденд" деб аталувчи тарихий даврни бошдан кечирмоқда. Бу даврда боқимандалик юки (болалар ва кексалар улуши) камайиб, меҳнатга лаёқатли аҳоли улуши максимал даражага етади. Агар ушбу даврда инсон капитали тўғри шакллантирилмаса ва самарали бандлик таъминланмаса, демографик дивиденд ижтимоий инқироз ва ишсизлик манбаига айланиши хавфи мавжуд.

Адабиётлар шарҳи.

Бу йўналишнинг етакчи намояндалари Bloom, Canning & Sevilla (2003) ўзларининг фундаментал ишларида таъкидлайдиларки, аҳоли сонининг шунчаки миқдорий ўсиши иқтисодий тараққиётни белгиламайди; асосий драйвер — аҳолининг ёш таркибидаги ижобий ўзгаришлардир. Улар "демографик ойна" очилган даврда меҳнатга лаёқатли аҳоли улушининг ортиши (ҳозирда Ўзбекистонда кузатилаётган тренд каби) ЯИМ ўсиш суръатларини камида учдан бир қисмга тезлаштириши мумкинлигини Шарқий Осиё мамлакатлари мисолида исботлаб берганлар.

Шу билан бирга, Mason & Lee (2012) ўз тадқиқотларида "иккинчи демографик дивиденд" тушунчасини илгари суриб, агар давлат ушбу даврда тўпланган ишчи кучи салоҳиятини миллий фондларга ва узоқ муддатли активларга (сифатли таълим ва соғлиқни сақлаш) тўғри йўналтирмаса, ойна ёпилгандан сўнг иқтисодий димланиш (stagnation) ва ижтимоий инқироз бошланишидан огоҳлантиради.

Нобел мукофоти лауреати Gary Becker (1960) ва кейинчалик Galor & Weil (2000) томонидан ривожлантирилган ушбу концепцияга кўра, демографик ўтиш (demographic transition) даврида оилаларда болалар сонининг барқарорлашиши ҳар бир болага тўғри келадиган инсон капитали инвестициялари ҳажмининг кескин ортишига олиб келади.

Ўзбекистон шароитида туғилишнинг юқори суръатлари ҳали ҳам сақланиб қолаётган бўлса-да, Lutz & KC (2011) таъкидлаганидек, фақатгина аҳоли сонини эмас, балки унинг "таълим олганлик даражаси бўйича таркибини" (educational attainment) моделлаштириш лойиҳалари истиқболни тўғри баҳолашга имкон беради. Уларнинг фикрича, сифатли таълим ва замонавий кўникмалар билан таъминланмаган демографик ўсиш инсон капиталини бойитмайди, аксинча, давлат зиммасига тушадиган ижтимоий юкни оширади.

Аҳоли бандлиги, меҳнат бозори трансформацияси ва ишчи кучи миграцияси муаммоларини тизимли тадқиқ этган олим Қ.Х. Абдураҳмонов (2020) ўз ишларида демографик ўсиш ва таълим тизими ўртасидаги узвийликни таҳлил қилади. Унинг назарий хулосаларига кўра, Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг миқдорий жиҳатдан тез ўсиши таълим хизматлари бозорининг инновацион ривожланишини тақозо этади. Абдураҳмонов олий таълимда "интеллектуал инсон капитали"ни шакллантириш орқали ички меҳнат бозоридаги босимни камайтириш ва миллий кадрларнинг халқаро миқёсда рақобатбардошлигини таъминлаш концепциясини илгари суради.

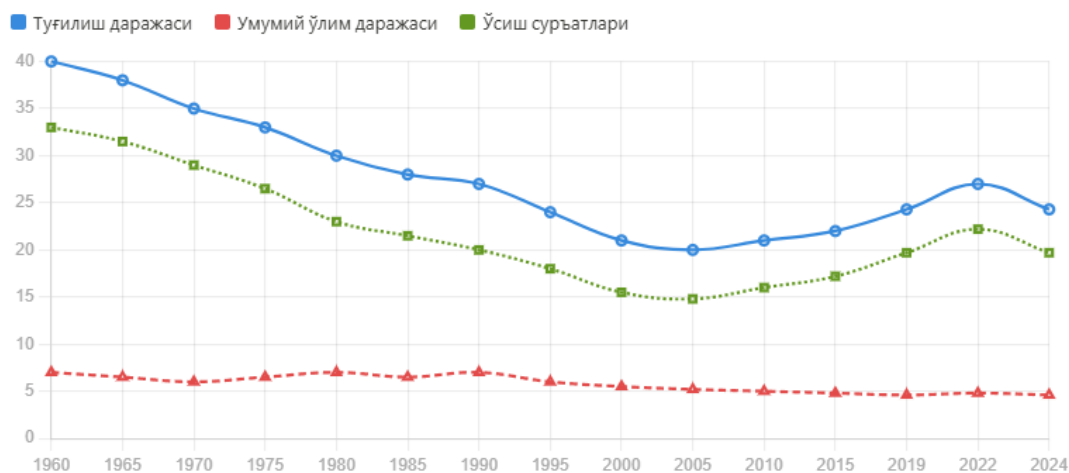
Тадқиқот методологияси.

Мақолада демографик омилларнинг инсон капиталига таъсирини баҳолаш бўйича мавзунинг долзарблиги ўрганилди. Бу бўйича хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий ишлари ўрганилди. Илмий тадқиқот давомида аналитик таҳлил, қиёсий таҳлил, статистик ва прогнозлаштириш усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Ўзбекистонда демографик жараёнларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мамлакат аҳолиси охириги бир аср давомида шиддатли ўсиш йўлини босиб ўтди. Тарихий маълумотларга кўра, 1920 йилда Ўзбекистон аҳолиси атиги 4,4 миллион кишини ташкил этган бўлса, 1990 йилга келиб бу кўрсаткич 20,3 миллион кишига етди. Яъни, 70 йил ичида аҳоли сони қарийб 5 баробарга кўпайган.

ТУҒИЛИШ, ЎЛИМ ВА ТАБИИЙ ЎСИШ ДИНАМИКАСИ (1‰, 1960–2024)

1-расм. Туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш динамикаси (1960–2024)

Мустақиллик йилларида ҳам бу тренд изчил давом этди. Матндаги маълумотларга кўра, 1991-2024 йиллар оралиғида туғилиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларида ўзига хос даврийлик кузатилади:

– 1990-йилларнинг биринчи ярми: Собиқ Иттифоқ парчаланиши ортидан иқтисодий қийинчиликларга қарамай, туғилиш сони йилига 650-700 минг атрофида юқориликка қолди;

– 1990-йилларнинг охири ва 2000-йилларнинг боши (демографик пасайиш даври): Иқтисодий трансформация ва ижтимоий мослашув даврида туғилиш кўрсаткичлари бироз пасайди. Хусусан, 2003 йилда туғилиш сони энг қуйи нуқтага — қарийб 500 мингтагача тушди;

– 2008 йилдан кейинги давр (Демографик бум): 2008 йилдан бошлаб мамлакатда туғилиш сони яна кескин ўса бошлади. Бунга 1980-йилларда туғилган йирик авлоднинг никоҳ ёшига етиб келиши (демографик тўлқин эффекти) сабаб бўлди. 2021-2023 йилларда йиллик туғилишлар сони 900 мингдан ошиб, тарихий рекорд даражага етди.

2024 йил бошига келиб Ўзбекистон аҳолиси 36,8 миллион кишидан ошди. Бу мустақиллик даврида аҳоли сони 16 миллиондан зиёдга кўпайганини англатади.

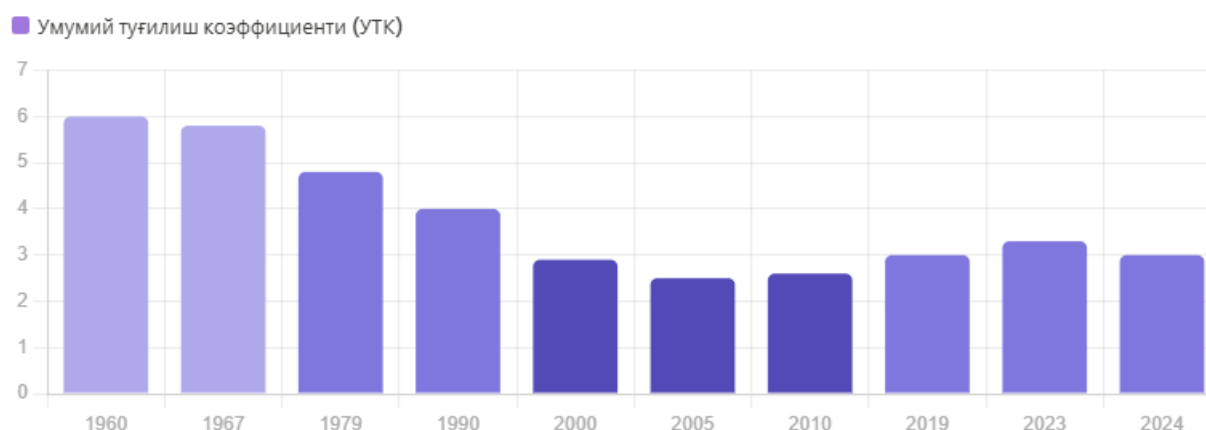
Тадқиқотнинг энг муҳим натижаларидан бири — аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришлар ва уларнинг 2050 йилгача бўлган истиқболлари таҳлилдир. Матнда келтирилган БМТ ва миллий прогнозларга кўра, яқин ўн йилликларда мамлакатда учта асосий ёш гуруҳи бўйича қуйидаги трендлар кузатилади:

– 0-14 ёшгача бўлган болалар улуши: Ҳозирги кунда ушбу гуруҳ аҳолининг тахминан 30-31 фоизини ташкил этади. Прогнозларга кўра, уларнинг улуши 2030 йилдан кейин аста-секин камая бошлаб, 2050 йилга бориб 23-24 фоизгача тушади. Бу туғилиш коэффицентининг узоқ муддатли истиқболда барқарорлашиши билан изоҳланади.

– 15-64 ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли улуши: Бу кўрсаткич "демографик ойна"нинг асоси ҳисобланади. Ҳозирда ушбу гуруҳ улуши юқори (қарийб 63-65%) бўлиб, у 2035-2040 йилларгача ўз пик нуқтасида сақланиб қолади ва шундан сўнг бироз пасайиб, 2050 йилда 61-62% ни ташкил этади.

– 65 ва ундан катта ёшдаги кексалар улуши: Айни пайтда Ўзбекистон дунёдаги энг "ёш" мамлакатлардан бири бўлса-да, 2035 йилдан бошлаб аҳолининг қариши (aging) жараёни тезлашади. 2050 йилга бориб кекса ёшдаги аҳоли улуши ҳозирги 5-6 фоиздан 13-14 фоизгача, яъни икки баробардан зиёдга ортиши прогноз қилинмоқда.

ТУҒИЛИШ КОЭФФИЦИЕНТИ (УТК) — 1 АЁЛГА ФАРЗАНДЛАР СОНИ

2-расм. Туғилиш коэффицентини (1 аёлга фарзандлар сони)

– Тадқиқот натижалари Ўзбекистонда демографик омиллар ва инсон капиталини сифатли ривожлантириш имкониятлари ўртасида бир қатор тизимли зиддиятлар (парадокслар) мавжудлигини кўрсатади:

– Биринчи зиддият: Миқдор ва сифат зиддияти. Аҳоли сони ва иқтисодий фаол кучларнинг шиддатли ўсиши (миқдорий устунлик) таълим ва соғлиқни сақлаш инфратузилмасининг имкониятлари билан тўқнашмоқда. Боғчалар, мактаблар ва олий таълим муассасаларига бўлган талабнинг ҳаддан ташқари юқорилиги синфларда болалар сонининг ортишига, таълим сифатининг пасайишига олиб келиши мумкин. Инсон капиталини шакллантиришнинг бошланғич босқичи бўлган мактабгача ва мактаб таълими тизими ушбу демографик босимга бардош бериши учун давлат бюджетидан капитал қўйилмаларни кескин ошириш талаб этилади.

– Иккинчи зиддият: Меҳнат бозорининг сиғим муаммоси. Ҳар йили меҳнат бозорига 600-700 минг нафар атрофида ёш авлод кириб келмоқда. Иқтисодиётнинг реал сектори ушбу ҳажмдаги ишчи кучини юқори даромадли ва юқори технологик иш ўринлари билан таъминлашга улгурмаяпти. Натижада, ишчи кучининг бир қисми паст малакали меҳнат талаб қилинадиган хизмат кўрсатиш секторига ёки ташқи меҳнат миграциясига йўналмоқда, бу эса "интеллектнинг чиқиб кетиши" (brain drain) муаммосини келтириб чиқаради.

– Учинчи зиддият: Худудий номутаносиблик ва урбанизация. Аҳоли зичлиги Фарғона водийси, Тошкент шаҳри ва воҳа вилоятларида жуда юқори бўлса, Навоий ёки Бухоро каби чўл ва ярим чўл худудларида ишлаб чиқариш кучлари ва аҳоли тақсимоми номутаносибдир. Шунингдек, мамлакатда урбанизация даражасини сунъий равишда ушлаб туриш ёки режасиз шаҳарлашиш жараёнлари агломерацияларда инфратузилма (электр, сув, йўл, ижтимоий объектлар) инқирозини юзага келтирмоқда.

Ўзбекистондаги ҳозирги демографик ҳолат — бу тарихий имкониятдир. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг умумий аҳолидаги улуши юқори бўлган давр тахминан 2040 йилгача давом этади. Шундан сўнг мамлакатда "демографик қариш" босқичи бошланади ва боқимандалик юки кексалар ҳисобига ортиб боради.

Бу ойнадан унумли фойдаланиш учун Шарқий Осиё "иқтисодий мўъжизаси" (Жанубий Корея, Сингапур, Тайвань) тажрибасини қўллаш зарур. Бу давлатлар ўз вақтида демографик дивидендни инсон капиталига (айниқса STEM — фан, технология, муҳандислик ва математика таълимига) йўналтириш орқали юқори технологик давлатларга айланишган.

Агар Ўзбекистон кейинги 10-15 йил ичида ёшлар таълими ва касб-хунарга ўқитиш тизимини тубдан ислоҳ қилмаса, 2050 йилга бориб мамлакат "бойишга улгурмай туриб қариган" жамиятга айланиб қолиши хавфи мавжуд.

Хулоса ва таклифлар.

Олиб борилган тадқиқот ва таҳлиллар асосида қуйидаги умумий хулосаларга келинди:

Ўзбекистон дунёдаги энг динамик демографик ўсиш траекториясига эга мамлакатлардан биридир. Бир аср ичида аҳолининг 8 баробарга ортиши миллий ген фондининг бақувватлигидан далолат беради, аммо бу барқарор иқтисодий модель яратишни талаб қилади.

Мамлакатдаги демографик ойна вақтинчалик характерга эга бўлиб, унинг энг фаол фазаси 2035-2040 йилларга тўғри келади. Шундан сўнг аҳолининг таркибий қариши тизимли равишда бошланади.

Инсон капиталини ривожлантириш фақатгина таълим муассасалари сонини ошириш эмас, балки меҳнат бозори талабларига мос келувчи сифат кўрсаткичларини шакллантиришни англатади.

Хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсияларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман:

Таълим тизимини модернизация қилиш ва молиялаштиришни кенгайтириш: Ялпи ички маҳсулотда (ЯИМ) таълим ва соғлиқни сақлашга ажратиладиган харажатлар улушини ошириш. Мактабгача таълим қамровини 100 фоизга етказиш ва умумтаълим мактабларида замонавий технологияларни жорий этиш.

Иқтисодиётни диверсификация қилиш ва юқори технологик иш ўринлари яратиш: Фақатгина хомашё ёки паст даромадли хизмат кўрсатиш секторига таянмасдан, рақамли иқтисодиёт, яшил энергетика ва юқори қийматли ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали йиллик 700 минг янги интеллектуал иш ўринларини яратиш.

Оқилона урбанизация ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш: Шаҳар ва қишлоқ инфратузилмасини мутаносиб ривожлантириш. Йирик шаҳарлар атрофида "йўлдош шаҳарчалар" (satellite towns) барпо этиш ва уларда саноат кластерларини шакллантириш орқали ҳудудий демографик босимни юмшатиш.

Адабиётлар /Литература/References:

Bloom, D. E., Canning, D., & Sevilla, J. (2003). The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change. Santa Monica, CA: Rand Corporation.

Galor, O., & Weil, D. N. (2000). Population, Technology, and Growth: From Malthusian Stagnation to the Demographic Transition and Beyond. American Economic Review, 90(4), 806-828.

Gary S. Becker (1960). An Economic Analysis of Fertility. Demographic and Economic Change in Developed Countries, NBER, 209-240.

Lutz, W., & KC, S. (2011). Global Human Capital: Integrating Education and Population. Science, 333(6042), 587-592.

Tursunov J. P. Reforms in pension supply system in Uzbekistan //European Journal of Research. – 2019. – Т. 3. – С. 43.

Абдурахманов, К. Х. (2020). Экономика труда: теория и практика. Учебник для вузов. Ташкент: Наука и технологии.